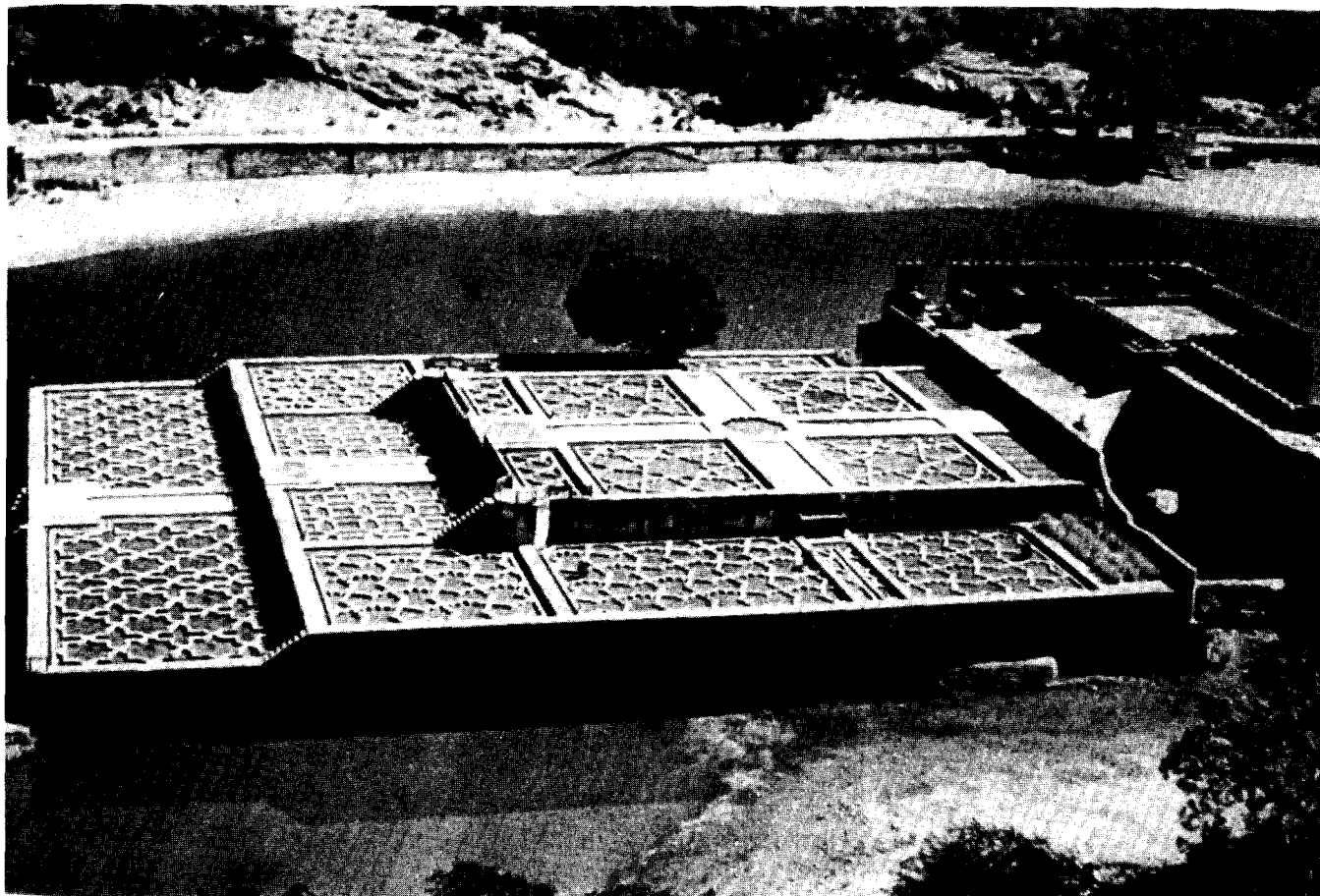

'The Authentic Garden'

Verlag van het symposium gehouden naar aanleiding van het 400-jarig bestaan van de Leidse Hortus Botanicus

Corinne J. Sieger

Een Mogol-tuin bij het oude paleis van Amber (Jaipur, India) (dia collectie Rijksuniversiteit Leiden; herkomst onbekend).

Inleiding

Van 8 tot en met 11 mei 1990 werd in Leiden een internationaal symposium gehouden met het thema 'The Authentic Garden'. Dit symposium was één van de vele projecten die georganiseerd worden binnen het kader van het door de Verenigde Naties en Unesco uitgeroepen 'World Decade for Cultural Development' (1988-1997).

Vertegenwoordigers van vele wetenschappelijke disciplines uit alle werelddelen bogen zich drie dagen lang over de problemen rond een lang miskend cultuurgood. Eeuwenoude tuinen, getuigenissen van soms

millenia oude culturen, dreigen overal ter wereld verloren te gaan. Van de zo beroemde Mogol- en Ottomaanse tuinen zijn er bijvoorbeeld nog slechts enkele, terwijl die van de Azteken zelfs verdwenen zijn zonder enig spoor.

Nu het belang van behoud en restauratie van dat wat overgebleven is geleidelijk meer erkenning vindt, blijkt een grote behoefte aan kennis en verder onderzoek. Daarbij is de onderkenning van hetgeen wel of niet authentiek is in een tuin essentieel om tot een verantwoord resultaat te komen. Vermenging van culturen, verval en onoordeelkundig restaureren hebben de grens tussen

wat wel of niet oorspronkelijk is vervaagd. In de openingsrede van drs. Adriaan J. van der Staay (voorzitter van het 'World Decade for Cultural Development' en voorzitter van de werkgroep Cultuur van de Nederlandse Unesco-commissie) werd in dit verband gewezen op de beroemde Moorse tuinen van het Alhambra en het Generalife, waarvan weinigen zich realiseren dat de tegenwoordige aanblik slechts een vertekende schim van het verleden is. Zo zijn het niveau van de bloembedden, de beplanting zowel als de symbolische waarde van de arrangementen historisch onjuist. Elders in Europa leidde de assimilatie van

elementen uit oosterse culturen tot Chinoiserie, Japonaiserie en Orientalisme. Maar deze oppervlakkige assimilatie was ook de bron van vele misverstanden.

Het voornaamste doel van dit symposium was het scheppen van meer overzicht in de manier waarop verschillende culturen elkaar beïnvloed hebben en de gevolgen daarvan voor de tuinkunst, zowel op het gebied van artistieke vormen als beplantingen. De vele disciplines van waaruit dit onderwerp op het symposium werd benaderd geeft aan hoe complex de wereld van de tuinen is.

Botanie en horticultuur, agronomie, architectuur, kunstgeschiedenis en geschiedenis, filologie en theologie boden allen een blik op aspecten van de tuincultuur. De organisator van het congres, de Nederlandse Clusius Stichting, getuigde daarmee van een professionele benadering. Na de sfeer van amateurisme waarin de beoefening van de tuingeschiedenis in Nederland lange tijd heeft moeten verkeren is hier sprake van een positieve mentaliteitsverandering ten aanzien van de tuin als cultuur-historisch document.

Het symposium werd georganiseerd naar aanleiding van het 400-jarig bestaan van de in 1590 gestichte Hortus Academicus Lugduno-Batavus en de onlangs voltooide restauratie van de Clusius tuin, en ter herinnering aan de negentiende-eeuwse botanicus Philipp von Siebold.

Het programma was verdeeld over drie dagen en drie sub-thema's: *De wereld van Clusius - Tuinen en Botanische Tuinen in het 16de-eeuwse Europa*, *Tuinen in de islamitische traditie: Andalusië, Noord-Afrika en het Midden-Oosten*, en *Tuinen van het Verre Oosten*.

In het navolgende verslag is een selectie gemaakt uit de voordrachten van in totaal 26 sprekers. Voor wie prijs stelt op een volledig overzicht zal aan het eind van dit jaar bij de SDU een gebundelde publikatie van alle voordrachten beschikbaar komen.

Het volledige symposiumprogramma is aan het eind van het artikel geplaatst.

De wereld van Clusius

De Clusius tuin

De Clusius tuin was een schepping van Carolus Clusius ofwel Charles de l'Escluse (1526-1609). Hij werd in 1593 aangetrokken als Praefectus Horti te Leiden. De toen 67-jarige Clusius was een zeer bereid man en beroemd botanicus. Hij werd geboren te Arras en studeerde medicijnen in Württemberg en Montpellier. Zijn interesse voor de botanie, toen nog onderdeel van de medische wetenschap, voerde hem naar Spanje, Portugal, Frankrijk, Oostenrijk en Hongarije. Toen Clusius werd benaderd door de curatoren van de Leidse hortus was hij prefect van de keizerlijke tuinen te Wenen onder Rudolph II van Habsburg, een functie

Carolus Clusius (1601). Portret door Jacques de Gheyn II (uit: Ger van Vliet, 'De Hortus Botanicus van de Rijksuniversiteit te Leiden', Flora in Leiden. De verborgen tuinen van de stad, Den Haag/Maarssen 1990, p. 16).

waarin hij al in 1573 onder Maximiliaan II was aangesteld.

De cosmopolitische Clusius was een typische vertegenwoordiger van het humanistische Europa in de late Renaissance, een tijd die onder andere gekenmerkt wordt door een grote bloei van de wetenschappen en belangstelling voor andere culturen. De nieuwe invloeden die daarmee hun intrede deden in Europa manifesteerden zich op vele gebieden, waarvan de botanie er slechts één was.

Vele nieuwe gewassen bereikten door toedoen van Clusius' uitgebreide wetenschappelijke contacten de Leidse hortus, waaronder de via Turkije uit Centraal-Azië afkomstige tulp. Vooral in het Centraal-Aziatische Pamir-gebergte groeien veel wilde soorten tulpen, die waarschijnlijk via handelsroutes van vooral graan migreerden naar andere gebieden. In Anatolië, deel van het tegenwoordige Turkije, werd de tulp al vanaf de 11de eeuw in vele vormen gecultiveerd lang voor hij in Europa werd geïntroduceerd. Een Turkse bron vermeld zelfs dat er in Istanbul aan het begin van de zeventiende eeuw maar liefst 80 winkels waren waar men bollen kon kopen, geleverd door 300 kwekers. Maar al spoedig nadat de tulp ook in Nederland grote populariteit had bereikt, importeerden de Turken 'onze' tulpen weer vanuit Nederland om hun eigen assortiment uit te breiden!

De lange weg van de tulp naar Europa is illustratief voor de complexe migraties van planten in de Renaissance, want veel van de door ons heel vanzelfsprekend gevonden 'gewone' tuinplanten, zoals hyacinth, narcis en keizerskroon, zijn tevens planten die Europa in de tijd van Clusius bereikten

nadat ze in Turkije al in cultuur waren geweest en toegepast werden als tuinplant. (Onno Wijnands, 'Commercium Botanicum: the diffusion of plants in the 16th century').

Bij de restauratie van Clusius' tuin deden zich vragen voor betreffende de authenticiteit van de vormgeving, maar vooral ook van de beplanting van de tuin. Van de tuin zijn meerdere plattegronden bekend, waarvan uiteindelijk die van 1610, getekend door I. C. Woudanus, gevolgd is.

Alhoewel Clusius als eerste de beschrijvende botanie introduceerde, werden planten pas na de publikatie van Linnaeus' Systema Natura in 1753 in een definitieve botanische nomenclatuur ondergebracht. De naamgeving van Clusius correspondeert daarom niet altijd met die van Linnaeus, hetgeen bij een eerdere restauratie in 1933 tot gevolg heeft gehad dat onjuiste, niet authentieke planten in de tuin werden geplaatst. Door bestudering van ten behoeve van Clusius vervaardigde aquarellen, die zich nu in het Poolse Krakow bevinden, en het herbarium van de Leidse apotheker Anthoni Gaymans heeft men de oorspronkelijke beplanting van de tuin nu beter kunnen reconstrueren.

Uit de reconstructie blijkt dat slechts een derde van de destijds in de hortus aanwezige planten van medische aard waren. Dit is een voor een hortus medicus ongebruikelijke verhouding en men zou hieruit de conclusie kunnen trekken dat de Leidse hortus geen hortus medicus maar een hortus botanicus was, en als zodanig waarschijnlijk de eerste echte hortus botanicus in Europa. (Leslie Tjon Sie Fat, 'Clusius' garden: a reconstruction').

Een van de ca. 1700 aquarellen uit Krakow, rond 1560 vervaardigd in opdracht van C. Clusius en C. Plantijn (dia van origineel in Jagellon bibliotheek, Krakow; collectie Rijksuniversiteit Leiden).

Kunst en Wetenschap

Veel van Clusius' wetenschappelijke ontdekkingen werden vastgelegd door artiesten. Hij gaf zeer gedetailleerde, haast poëtische beschrijvingen van de structuur van de planten, waarbij de plant beschouwd werd als een weergave van God's schepping en de universele harmonie. De beeldende vergelijkingen die door Clusius gemaakt worden tussen plantendelen en voorwerpen als een duiveeï of een schoen geven aan dat hij zo duidelijk mogelijk wilde zijn in zijn beschrijvingen, waarvoor toen nog geen vaste formules golden.

Zijn methodologie werd exact gevolgd door miniaturschilder Jacques de Gheyn II, die veel van Clusius' ontdekkingen vereeuwigde. Destijds nieuw in het prachtige werk van de Gheyn was zijn objectieve weergave van de individuele plant tot in de kleinste details. Dit hand in hand gaan van kunst en wetenschap, het 'utile dulce', is kenmerkend voor Clusius' tijd. In hetzelfde verband past ook het weinig bekende gegeven dat Clusius voor verschillende opdrachtgevers tuinen heeft ontworpen waarbij hij de planten naar hun kenmerken in vakken ordende, daarbij afwijkend van het toen gebruikelijke 'mille fleurs', waarbij vele verschillende planten in een veld werden vermengd. (*Florence Hopper, 'Clusius' world: the meeting of science and art'*.)

Maar ook elders in Europa verenigden kunst en wetenschap zich in de botanie. De Vlaamse Joseph Goedenhuize (Giuseppe Casabona), die in 1591 de derde hortus van Pisa stichtte, werd op een expeditie naar Kreta vergezeld door een jonge (anonieme) Duitse artiest die de ontdekkingen ter plekke vastlegde. De samenwerking tussen wetenschapper en artiest leidde daarbij tot een bijzonder naturalisme in de weergave van de planten. Exacte afbeeldingen van de planten waren vooral zeer belangrijk omdat veel van de planten-zendingen de reis naar Europa niet overleefden of in de hortus niet houdbaar bleken. Een groot aantal van de op Kreta ontdekte planten werden door Goedenhuize aan Clusius gezonden, met wie hij nauwe contacten onderhield. (*Lucia Tongiorni Tomasi en Fabio Garbari, 'The botanic gardens of Pisa: between art and science'*.)

Hoewel er van de bijvoorbeeld vanuit Kreta aan Clusius toegezonden plantensoorten zelfs nu nog een aantal in de hortus voorkomen, waren er onder de zendingen uit verre landen vele die niet tegen het koude noordelijke klimaat bestand waren. Deze werden dan ondergebracht in het in 1599 aan de zuidzijde van de tuin gebouwde Ambulacrum. In deze galerij in Hollandse-Renaissancestijl trof men niet alleen bijzondere planten, maar ook vele andere produkten van God's schepping, zoals koralen, schelpen, opgezette dieren, veren van een paradijsvogel etc.

De bonte verzameling van steeds wisselende naturalia, ethnografica en historische

voorwerpen, hier verenigd tot een '*Theatrum Sapientiae*', diende zowel wetenschap als onderwijs. De Leidse hortus was namelijk een '*Hortus Publicus*' en als zodanig toegankelijk voor zowel de wetenschapper als de gewone belangstellende. Als '*Museum*', oord van de muzen als beschermsters van de *Artes Liberales*, bood het een presentatie van de rijkdommen uit een zich steeds verder uitbreidende wereld. De voorwerpen waren met name afkomstig van Leidse contacten met handelslieden en ontdekkingsreizigers die met hun schepen naar de Oost en West voeren.

Het tegenwoordige, van '*Musaeum*' afgeleide begrip 'Museum', was destijds wel bekend, maar niet in de betekenis die wij er nu aan hechten. Men duidde er een 'geleerde' collectie mee aan die meestal niet openbaar was. Omdat de collectie in de Leidse hortus echter wel door iedereen te bezichtigen was, kan zij mogelijk beschouwd worden als de eerste openbaar toegankelijke 'museale' collectie in de Noordelijke Nederlanden. (*Erik de Jong, 'The Garden as a Museum'*.)

Restauratie en reconstructie

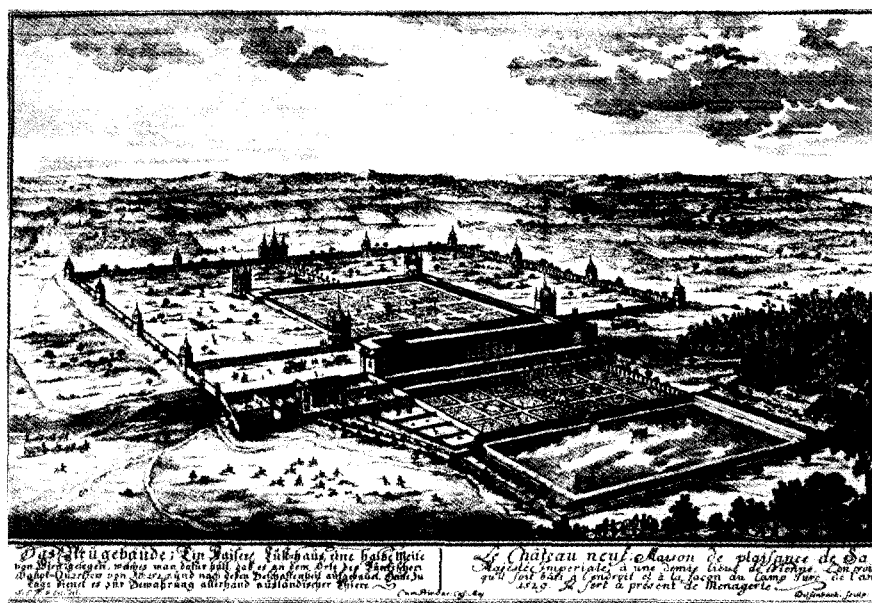
De actuele problematiek rond de restauratie en reconstructie van renaissance-tuinen bleef tijdens het symposium niet beperkt tot de horti botanici. Sinds 1986 wordt er in Oostenrijk gewerkt aan de reconstructie van het noordelijk deel van de tuinen van het Weense Neugebäude. Het Neugebäude werd door Maximiliaan II rond 1568 aangelegd ter herdenking van de Turkse belegering van 1529, waarbij sultan Süleyman op de plaats van het Neugebäude zijn tenten-

kamp had opgesteld. Het in terrassen aangelegde tuinencomplex ten noorden en zuiden van Maximiliaans lustslot werd in drie fasen voltooid, waarbij de vele internationale contacten van Maximiliaan een grote rol speelden. De vormgeving was geïnspireerd op de Italiaanse renaissance tuinen, zoals de Villa d'Este bij Rome waarvan hij gravures bezat. De aan het hof van Maximiliaan verbonden Vlaming Ogier Ghislain de Busbecq (1521-1591), de destijds in Wenen werkzame Clusius en de Italiaanse Jacopo della Strada oefenden grote invloed uit bij de totstandkoming van de tuinen, met name de beplanting. De Busbecq had als ambassadeur van Ferdinand I veelvuldig Turkije bezocht (in gezelschap van de Vlaamse botanicus Willem Quackelbeen) en bracht van daaruit vele nieuwe planten mee.

De reconstructie van de Neugebäude tuinen vormt een grote uitdaging voor de Oostenrijkse monumentenzorg, daar vrijwel niets meer van de tuinen was overgebleven. Slechts restanten van muren, funderingen en beplantingen zijn teruggevonden en de beschikbare afbeeldingen van rond 1600 zijn niet geheel betrouwbaar.

Bij de te volgen methodiek moest men kiezen tussen het opnieuw aanleggen, reconstrueren, of het slechts verantwoord tonen van de restanten van de tuin. Er werd voor een zo waarheidsgetrouw mogelijke reconstructie gekozen, waarbij echter het risico van een niet geheel zuiver historisch beeld reëel blijft.

Het noodzakelijke onderzoek bestaat nu onder meer uit het opstellen van een uitgebreid historisch overzicht naar aanleiding van inventarisatie en analyse van historische bronnen, en het verrichten van archeologisch en biohistorisch onderzoek. Verge-

De tuinen van het Neugebäude. ca. 1715 (uit: Hilda Lietzmann. Das Neugebäude in Wien, *Deutscher Kunstverlag München, Berlin 1987, ill. 8 'Ansicht des Neugebäudes von Fischer/Delsenbach, um 1715', p. 39).*

lijkingen met tuinontwerpen van contemporaine Oostenrijkse tuinen zoals Ehrnegg en Annabichl en het werk van zestiende-eeuwse architecten als de Jacques Androuet DuCerceau (1520-?) en Hans Vredeman de Vries (1527-1606) moeten daarbij bijdragen tot een zo volledig mogelijk beeld van een renaissance tuin. Het spreekt voor zich dat de zo vaak voorkomende concessies aan de hedendaagse smaak, zoals bloemrabatten, in deze opzet streng vermeden moeten worden. (Géza Hajós, 'Renaissance gardens in Austria, new results of research and perspectives on preservation'.)

Tuinen in de islamitische traditie

Andalusië en Noord-Afrika

In het grote verspreidingsgebied van de Islam waren ze ooit met duizenden, de islamitische tuinen. Nu echter zijn ze sterk in aantal gereduceerd, al weet men niet precies hoeveel er nog zijn.

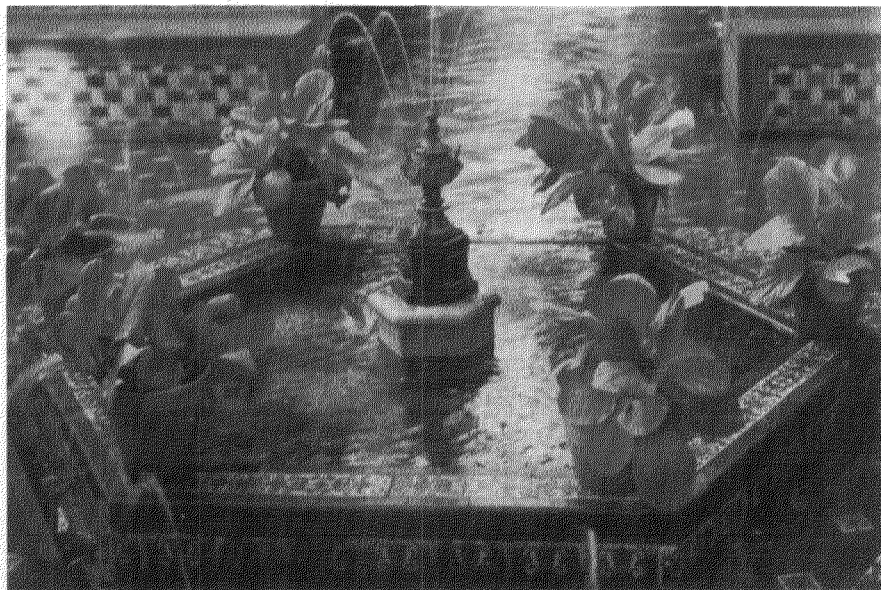
Tot het gebied van de islamitische tuincultuur behoren onder meer de Moorse tuinen in Spanje, de Perzische tuinen in het tegenwoordige Iran en de nogol-tuinen in India en Pakistan. Veel van hun vormgeving danken ze aan hun geografische ligging in zeer warme klimaatgebieden. Ommuurd en rijk aan verkoelend water vormen ze een oase tusschen van de hitte, het stof en lawaai van de buitenwereld en in tegenstelling tot Westerse tuinen, die zich vooral naar buiten toe uitstrekken, keren deze tuinen zich naar binnen.

In hun basisvorm bestaan ze uit een vierkant, door een arcade ommuurd hof, een tegelvloer en een bassin of paviljoen in het midden. Geuren en kleuren van planten, decoratieve tegelmozaïeken, en subtiel lichtspel door het kantachtige snijwerk in de arcades verheffen deze tuinen tot een oord van contemplatie en genot.

Oorspronkelijk waren islamitische tuinen bedoeld als een afspiegeling van het paradijs dat in de Koran omschreven wordt als een tuin. De symmetrische opzet van deze tuinen maakte deel uit van dit concept, waarbij de symmetrie een uitdrukking is van universele harmonie.

De reconstructie van hispano-islamitische tuinen behoeft evenals die van andere tuinen grondig biohistorisch onderzoek, daar de restauratie van deze tuinen tot op heden vrijwel uitsluitend het terrein van architecten en archaeologen is geweest. Literaire, medische en agronomische werken, palynologische, archeologische en kunsthistorische bronnen kunnen informatie verschaffen over de herkomst van planten en hun geografische verspreiding.

De beplanting van Andalusische tuinen was samengesteld uit plantensoorten van zeer verschillende herkomst. Er waren inheemse

Binnenplaats van Moorse tuin, Sevilla (Christopher Thacker, Tuinen door de eeuwen heen, Amsterdam 1979, p. 40, bovenste ill.; dia uit de collectie Rijksuniversiteit Leiden).

planten, maar ook Oosterse soorten die gedurende de Romeinse en Visigotische kolonisatie werden geïntroduceerd. De introductie van Aziatische plantensoorten (uit o.a. India, China en Perzië) in Spanje (via Egypte, Griekenland, Rome en Byzantium) is een zeer geleidelijk proces geweest dat grote invloed had op de Andalusische tuinkunst en later ook op die in de rest van Europa.

Om te bepalen of een plant nu in een te reconstrueren tuin had kunnen voorkomen moeten we weten wanneer hij bekend was in de regio waarin de tuin ligt. Dat zoeken naar de juiste introductiedatum van een plant kan een ware heksentoer zijn. Voor Andalusië gebruikt men daarbij o.a. antieke en middeleeuwse geschriften (van Romeinse, Spaanse en Arabische auteurs) die planten beschrijven. Een voorbeeld daarvan is Etymologia van Isidorus van Sevilla uit de zesde eeuw, waarin ca. 300 soorten worden genoemd.

Inmiddels is door veel onderzoek van een grote groep planten bekend dat ze gebruikt kunnen worden bij de restauratie van Andalusische tuinen van voor 1400 en bij ontwerpen voor hispano-arabische tuinstijlen. Met deze ontwikkeling is al een hele stap in de goede richting gezet, maar een verantwoorde reconstructie van oude tuinen in de toekomst kan alleen bereikt worden door het scheppen van een overzicht van alle planten die gecultiveerd zijn in een bepaald tijd in bepaald gebied. (Esteban Hernández-Bermejo, 'Botanical foundations in the restoration of Spanish-Arabic gardens: study of the species used and their introduction during the Andalusian period'.)

Via het christelijke Spanje van de middeleeuwen werden veel Arabische en antieke geschriften over de wereld verspreid.

Wetenschap was in de middeleeuwen sterk verbonden aan religie, maar boeken met betrekking tot de medische wetenschap, waaronder de studie van planten, namen daarbij een aparte plaats in. Moslim-geleerden stonden toe dat Griekse en Syrische medische geschriften, geschreven door 'Ongelovigen' uit de Oudheid werden vertaald in het Arabisch, met name door christenen. Tegen het vertalen van filosofische geschriften bestonden daarentegen ernstige bezwaren omdat deze door velen als tegenstrijdig werden beschouwd met de principes van de Islam. De positieve houding van de Islam ten opzichte van de studie van planten was te danken aan het standpunt dat de planten als deel van de goddelijke schepping aan alle mensen ten goede moeten komen. Ten gevolge van deze situatie konden moslim geleerden met andere geleerden, met name Joodse en christelijke, samenwerken op het gebied van de plantkunde.

Moslim-studenten uit Zuid-Spanje die in het Oosten gingen studeren, onder andere in Bagdad, namen bij hun terugkeer kopieën mee van Arabische botanische geschriften. Het hoogtepunt van de stroom wetenschappelijke geschriften die zo vanuit de moslim-wereld Andalusië bereikten vond plaats in de tiende eeuw.

In Andalusië kwamen veel van deze werken terecht in de bibliotheken van Joodse geleerden die op hun beurt deze boeken weer meenamen bij hun migratie naar het christelijke noorden van Spanje. Omdat men in Europa belangstelling toonde voor de bruikbare aspecten van de Arabische wetenschap lieten de Joodse geleerden via diplomatieke missies steeds nieuwe boeken vanuit het zuiden aanvoeren. In het noorden werden deze boeken vertaald in het Latijn en door de samenwerking met Europeanen die het

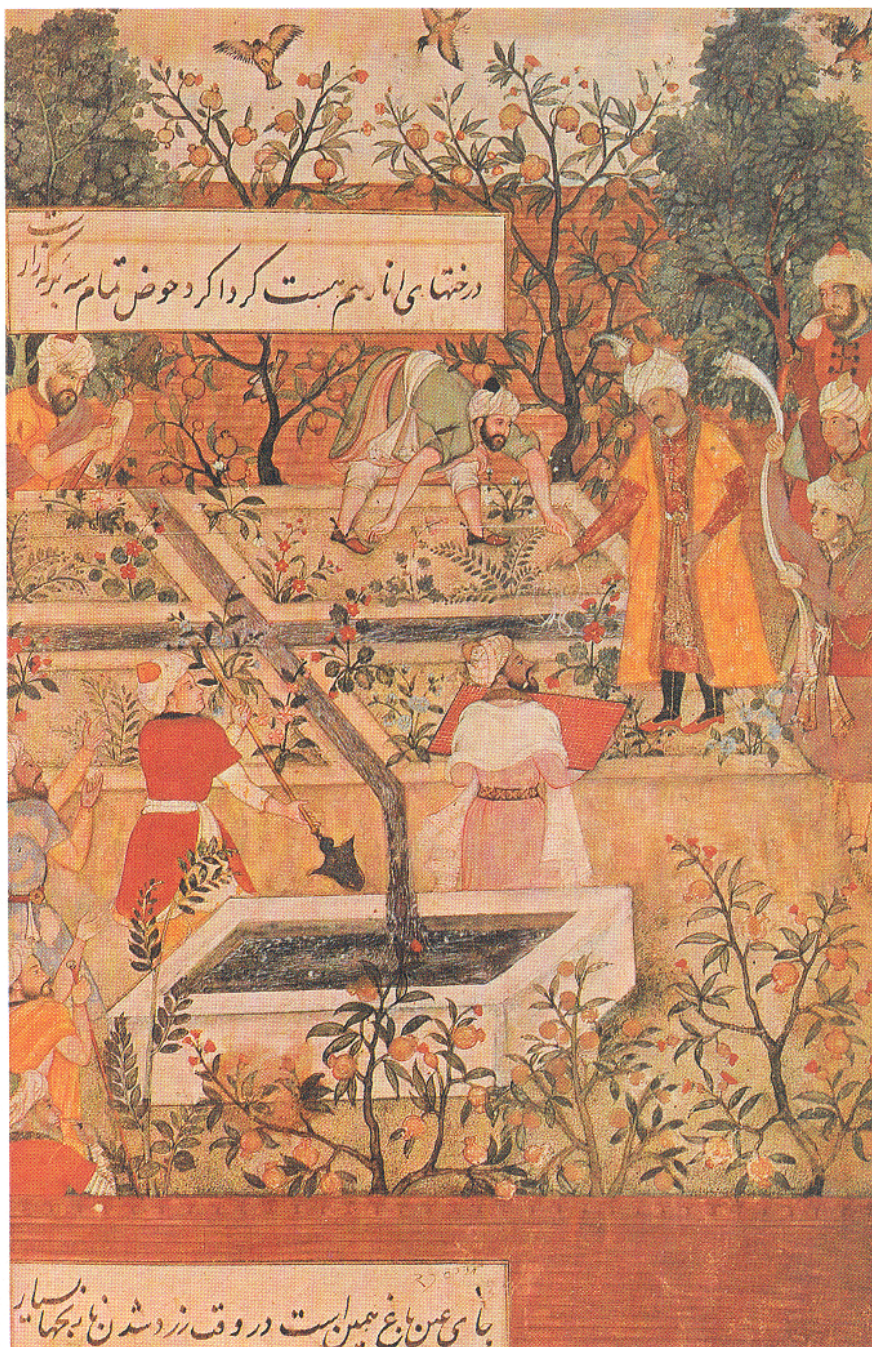
Latijn beheersten kon de Arabische medisch-pharmacologische literatuur over planten zich verspreiden over Europa. De Joodse geleerden vormden daarbij de voornaamste schakel tussen de Arabische wetenschap en de Latijnse cultuur van het middeleeuwse Europa. Voor de in Andalusie geschreven botanische geografie van al-Andalus bleek echter veel minder belangstelling in het noorden, want deze literatuur werd niet in het Latijn vertaald. De oorzaak daarvan ligt waarschijnlijk in het feit dat zij als doel op zichzelf was geschreven en niet met een farmacologisch oogmerk. (Sjoerd van Koningsveld, 'Transmission and circulation of botanical knowledge in the medieval Islamic world'.)

Van geheel andere aard dan de wetenschappelijke beschrijvingen van planten en bloemen zijn die welke voorkomen in de hispano-arabische poëzie. De jong gestorven poëet Abū-l-Walīd al-Himyarī (1020-1042) schreef vele gedichten waarin bloemen de hoofdrol spelen. Hij leefde in Sevilla, toen een van de belangrijkste centra van culturele activiteit in het islamitische Spanje. Het schrijven en voordragen van gedichten, en het elkaar daarin steeds weer overtreffen, vormde een belangrijk onderdeel van de toenmalige hofcultuur. Voor zijn opdrachtgever, een prins, stelde de jonge dichter een bloemlezing van florale poëzie samen waarin fragmenten van 49 dichters werden opgenomen. De Andalusische dichters lieten zich voorstaan op hun mooie vergelijkingen, waarin zij andere dichters zouden overtreffen. Daarbij ging het niet zozeer om de beschrijving van het één en ander, maar vooral om de humor waarmee het gedaan was. Heel fantasierijk en geestig zijn dan ook de beschrijvingen van zich als mensen gedragende bloemen. Een aantal gele narcissen in een lentetuin staan naar elkaar te lonken als mensen op een feest en een groepje bloemen organiseert een bijeenkomst om te bepalen wie hun leider zal zijn, de narcis of de roos.

De discussie van de bloemen over de goede en slechte eigenschappen van de narcis en de roos was een dankbaar thema voor de dichters om elkaar steeds weer in scherpzinnigheid te overtreffen. Naast de roos en de narcis noemen de dichters vele andere bloemen, maar er zijn soorten die in de Andalusische natuur wel voorkwamen en toch niet worden vermeld. De dichters hadden namelijk niet de bedoeling om wetenschappelijk en volledig te zijn in hun beschrijvingen, en hun florale-poëzie moet dus als bron voor de herkomst van planten met grote reserve benaderd worden. (Willem Stoetzer, 'Floral Poetry in Muslim Spain'.)

Het Midden-Oosten

In het grote verspreidingsgebied van de Islam was de tuinkunst verbonden aan eeuwenoude culturen, ontstaan onder invloed van het opeenvolgend leiderschap van ver-

De eigenaar van een Moorse tuin houdt toezicht op het onderhoud. Detail van 16de-eeuwse miniatuur (Christopher Thacker, Tuinen door de eeuwen heen, Amsterdam 1979, p. 39).

schillende volkeren. Deze volkeren assimileerden ten dele de cultuur van hun voorgangers en voegden daar zelf weer nieuwe elementen aan toe. In Mesopotamië kwam de tuinkunst tot grote bloei gedurende de regering van de Abbasidische dynastie (7de-12de eeuw). Alhoewel de Abbasidische tuinen ten dele een produkt waren van Arabische, Perzische en Turkse cultuur, hadden zij een eigen karakter. Dit karakter ontstond door de verwerking van verschillende tradities tot een eigen islamitische schepping. In het Abbasidische rijk bevonden zich vele zeer oude kloosters, waarvan de tuinen

alom geroemd werden. Ze waren vrij toegankelijk en mede door de vaak aan de kloostertuinen verbonden herbergen fungeerden ze als een oord voor rendez-vous. De vroege paleistuinen in Bagdad en Samarra, de belangrijkste steden gelegen aan de oevers van de Tigris, werden aangelegd in al bestaande uitgestrekte kloostertuinen. Hoewel de individuele Abbasidische tuinen nooit tot in detail beschreven zijn, kan men uit archeologische gegevens en literaire beschrijvingen toch een reconstruerend beeld destilleren. Aanvankelijk vooral beïnvloed door de horti-

cultuur van de kloosters, werden de tuinen onder Perzische invloed steeds uitgebreider en rijker van decoratie. Het in de negende eeuw langs de oever van de Tigris gestichte Samarra, afgeleid van Surra man Ra'a ofwel 'verheugd is hij die ziet', beschikte over vele paleistuinen. Door een ca. 40 km lang ondergronds irrigatie-systeem werd het water naar de tuinen gebracht, waar het voorkwam dat struisvogels in de tuinen de water-raderen aandreven!

De volgens een axiaal plan aangelegde paleizen lagen op een verhoogd terrein met uitgestrekte tuinen, vooral naar de kant van het water. De ommuurde tuinen van al-Mu'tazz waren aan de oeverzijde begrensd door een zuilengalerij met rijk gedecoreerde paviljoens en hadden in het midden een grote vijver of bassin. Zoals bij de meeste tuinen lag aan de oever een haven. De verschillende binnenhoven dienden mogelijk als rozentuinen of grond voor spelen, zoals het toen en nu nog steeds chique polo. Interessant is dat de Abbasidische tuinen niet over de vier waterkanalen als symbool van paradijsrivieren beschikten, in tegenstelling tot wat veelal als een kenmerk van islamitische tuinen wordt beschouwd. Dit bevestigt het voorkomen van niet-Perzische invloeden, zoals die van de kloostertuinen.

Favoriete tuin van al-Mutawakkil, afstamming van Samarra's stichter, was zijn Hair al-Wuhush, een 53 km² groot park waarin in rechthoekige perken en een enorm bassin meer dan tweeduizend soorten dieren waren ondergebracht!

Aardse paradijzen van Bagdad en Samarra; hun behoud baarde een dichter destijds al zorgen. Zijn gelijk is bewezen, want slechts sporen in de grond en op papier brengen deze tuinen heden nog tot leven. (*Oasim Al-Samarrai, 'Gardens of Baghdad in the Abbasid period'.*)

Tuinen van het Verre Oosten

Uitgangspunt voor de derde dag van het symposium was de nagedachtenis aan de Duitse arts en botanicus Philipp von Siebold (1796-1866). Von Siebold was als chirurgijn-majoor in dienst van het Nederlands Oost-Indisch leger en kwam in deze functie terecht op het eiland Deshima bij Nagasaki. Al spoedig raakte hij vertrouwd met de Japanse cultuur en werd verliefd op een Japanse vrouw van wie hij samen ging wonen. Hij verzamelde planten, dieren en ethnografische objecten, die na zijn gedwongen vertrek uit Japan in 1827 en zijn vestiging in Leiden werd ondergebracht in het Rijksherbarium. Na zijn terugkeer publiceerde hij verschillende werken met betrekking tot de Japanse flora en in 1837 legde hij de basis voor het huidige Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden. Al heeft hij slechts éénmaal voor een korte periode naar zijn geliefde Japan terug kunnen keren, zijn inzet voor de verbetering van de Japans-

Nederlandse contacten bleef onverminderd.

Ter herinnering aan Von Siebold en ter symbolisering van de nog steeds intensieve contacten tussen de stad Leiden en Japan is door de Japanse historicus en tuinarchitect prof. dr. Nakamura een, binnen de Nederlandse mogelijkheden, zo 'authentiek' mogelijke Japanse tuin ontworpen. De Japanse tuinen zijn echter ook geen zuiver Japanse schepping, maar een gedeeltelijke assimilatie van Chinese ideeën over de tuin-kunst.

Chinese tuinen

De Chinese tuinkunst is dan ook veel ouder dan de Japanse en vormt al vierduizend jaar een continue traditie.

De toepassing van grote rechthoekige ruimtes, zoals in islamitische tuinen, kwam ook voor bij de Chinese paleizen waarin de mensen door de enorme ruimtelijke verhoudingen het gevoel kregen dat zij nietig waren als mieren deelnemend aan het zeer streng geregelde hofceremonieel. Maar in de tuinen die één leken te zijn met de natuur door

Keizerlijke tuin van Yuan Ming Yuan bij Peking (detail) (Maggie Keswick, *The Chinese Garden*, London 1978, p. 27 (rechterpagina) 'Yuan Ming Yuan, near Peking, by T'ang Tai and Shen Yuan, 1744, Bibliothèque Nationale, Paris).

hun onregelmatig gevormde meren en grillige rotspartijen kon men zich even bevrijden van de verstikkende etiquette.

Behalve keizerlijk jacht- en paleistuinten kenden Chinezen ook privé-tuinen voor rijke families en openbare parken bij steden, de laatste meestal in de omgeving van bergen of heuvels. Deze parken waren eigenlijk bestaande stukken landschap die door de mens voorzichtig 'verbeterd' werden, bijvoorbeeld door het aanleggen van trappen naar een open paviljoen van waaruit men uitzicht had op de majestueuze natuur. Door het plaatsen van een paviljoen gaf men aan dat ook de mens van deze natuur deel uitmaakt. Het besef van eenheid met de natuur, ontleend aan het principe van de 'Tao', de eenheid van alle dingen, is altijd het belangrijkste kenmerk van de Chinese tuinkunst geweest. Natuurelementen als rotsen en watervallen met hun indrukwekkende kracht inspireerden de Chinezen tot gevoelens van mystiek en religie. In rotsen herkende men de gezichten van onsterfelijke wezens en als drake-aderen zag men de kleine stroompjes waar een waterval in uitlep, om vervolgens tot aan de hemel opgezogen te worden en vanuit dansende wolken-draken als regendruppels terug te keren naar de aarde.

Water en rotsen zijn vanouds de belangrijkste ingrediënten van de Chinese tuinen, waarin ze een weergave van de essentie van de natuur vormen waaraan de mens hernieuwde energie kan ontleen. Vaak aangelegd als eilandjes in een meer, ontvouwen deze tuinen met bruggen, bomen, struiken, rotspartijen en als paddestoelen aan de grond ontsproten paviljoentjes zich voor de wandelaar als organische structuren. (Maggie Keswick, 'Chinese gardens, an introduction'.)

Waterpartij in Chinese tuin (uit: 'Classical Chinese Gardens' ed. Qian Yun, Joint Publishing Co. Hongkong, China Building Industry Press, Beijing; dia collectie Rijksmuseum Leiden).

De tijd van Clusius correspondeert in China met de tijd van de late Ming-dynastie (Ming-dynastie 1368-1644). De meeste tuinen waren toen eigendom van mensen uit de keizerlijke kringen en de aristocratie, die hun tuinen vooral beschouwden als bezittingen waarmee men zijn rijkdom en status kon tonen. Ze werden gekocht en verkocht, net als schilderijen of antiquiteiten, waarbij ze soms zelfs in delen van de hand gingen en ze wisselden dan ook regelmatig van eigenaar. Dit 'aardse' aspect uit de geschiedenis van de Chinese tuinen is weinig bestudeerd, want bij Chinese tuinen wordt bijna altijd gedacht aan verheven idealen en ingewikkelde filosofieën. Deze tuinenbezitters waren echter veel minder gecultiveerd in verhouding tot hun economische draagkracht en gebruikten hun tuinen vooral als ruimtes voor ceremonieel en voor sociaal verkeer.

Omdat de tuinbezitter zijn rijkdom wilde tonen stonden de tuinen vaak (ten dele) open voor het publiek. Daarmee zijn ze tot op zekere hoogte vergelijkbaar met de Italiaanse renaissance-tuinen die ook statussymbolen waren, en waarin vaak een 'giardino recreto' voor de eigenaar was gereserveerd. Zelfs de keizerlijke tuinen in China waren vrij toegankelijk voor het volk dat zich daar kon amuseren met gruwelijk vermaak als het gooien van kippen en honden naar de wilde dieren uit de keizerlijke menagerie. In hun essentie waren de Ming-tuinen vooral sociale ruimtes waar talloze elegante bijeenkomsten werden gehouden, vooral bezocht door dichters, schrijvers en artiesten, de zogenoemde 'geletterden'. Op zestien-eeuwse afbeeldingen van deze bijeenkomsten zijn de gasten vaak beroemdheden, maar blijft de eigenaar naamloos. In verhouding tot zijn gast was hij onbelangrijk

en slechts door de afbeelding van zijn tuin werd hij vereeuwigd.

Door de aanwezigheid van de in de Chinese cultuur in hoog aanzien staande geletterden die in de tuin dichtten en discussieerden, konden beide partijen een evenwicht scheppen tussen culturele en economische macht, en werd de tuin van bezit verheven tot kunst. (Craig Clunas, 'Ideal and reality in the Ming garden'.)

Naarmate de oorspronkelijke hiërarchische sociale structuren aan het einde van de Ming-periode steeds verder opbraken en een nieuwe sociale klasse zich opwerkte tot de hogere lagen van de maatschappij, ontstond de behoefte aan 'handboeken' voor sociale en culturele educatie. Handelslieden die nu belangrijk waren geworden en zich tuinen konden veroorloven misten generaties aan culturele vorming omdat ze oorspronkelijk tot de onderste lagen van de maatschappij behoorden. De geletterden hadden vanouds het meeste aanzien en rijk in de handel werd je slechts door bedrog, meende men.

In de sfeer van sociale omwenteling ontstond ook het ca. 1630 door Ji Cheng geschreven theoretische handboek voor de tuinkunst, 'Yuann Ye'. Het was het eerste boek van die aard geschreven door iemand die de tuinkunst in de praktijk beoefende en is niet in literaire taal geschreven. De lezer wordt door Ji Cheng onderwezen in de tuinkunst, onder meer het maken van rotsconstructies, Cheng's specialisatie. Voor de botanie had hij weinig belangstelling, waarschijnlijk omdat planten niet als spirituele uitdaging werden beschouwd. De nadruk ligt op expressie van de eigen innerlijke gedachte en hij raadt de lezer daarbij aan gebruik te maken van de bestaande elementen in het beschikbare terrein (het 'volgen' van de natuur) en van elementen buiten de tuin, bijvoorbeeld een mooi uitzicht op een berg of groep bomen (het 'lenen' van de natuur).

Het idee van veel Chinezen dat 'zelf-expressie' een typisch westers-materialistisch cultuurgoed zou zijn blijkt daarmee onjuist. Maar de invloed van 'Yuan Ye' op de Chinese tuinkunst is moeilijk te bepalen. Na het verval van de Ming-dynastie kwam het in Japan terecht waar veel belangstelling voor de Chinese tuinkunst was. Pas in deze eeuw mocht het boek in China zich weer in een hernieuwde belangstelling verheugen met een nieuwe editie en er is nu ook een Engelse vertaling verschenen. (Alison Hardie, 'Ji Cheng's Yuan Ye (The Craft of Gardens) in its social setting'.)

Onder invloed van China en Korea kwam de Japanse tuinkunst voornamelijk in de Heian-periode (9de-12de eeuw) tot ontwikkeling, daarbij veel Chinese invloeden assimilerend. Over de Japanse tuinkunst is vergeleken met de veel oudere Chinese en Koreaanse relatief veel literatuur bewaard gebleven, waaronder boeken met regels voor tuinaanleg.

Door de enorme uitbreiding van het cultuurlandschap in de vorm van landbouwgebieden en stadsconglomeraties zijn de tuinen zelf echter in grote aantallen verdwenen. Inmiddels wordt in Japan veel archeologisch onderzoek naar tuinen gedaan, waarbij grote archeologische tuinvondsten midden van de flatgebouwen in grote steden tevoorschijn komen, zoals recent bij de bouw van het postkantoor in de stad Nara. Bij zulke opgravingen vindt men bijvoorbeeld restanten van het zogenoemde 'slingerende waterpad', een element afkomstig uit de Chinese tuincultuur. Langs zo'n waterstroom zetten de geletterde gasten zich ooit en wachtten daar al dichtend op een plateau met wijnkommetjes dat op de stroom van het water werd meegenomen. Kenmerkend voor de Japanse tuincultuur is het verlangen naar de door de rijstcultuur verloren gegane ongerepte natuur, 'Niwa' genoemd. In de traditionele Japanse tuin is deze natuur symbolisch gesitueerd op een eiland, het 'Shima'. De stenen langs de oevers van de tuin verbeelden daarbij een rotsachtig strand als langs de zee. Het waterpad en het eiland zijn geen zuiver Japan-

richtheid op het landschap buiten de tuinen. Het 'lenen' van elementen uit het omringende landschap, zoals in de Chinese traditie, kent de Koreaanse tuin niet omdat natuur zelf identiek is aan de tuin.

Typisch kenmerk van de traditionele Koreaanse tuin is de verdeling in een voor-, binnen- en achtertuin, waarbij de achtertuin opgebouwd is in terrassen tegen een heuvel- of bergwand en zo de achtergrond vormt voor de rest. De samenstellende elementen van de tuin hebben bijna allemaal een symbolische betekenis, ontleend aan principes van Tao en Feng-Sui. Stenen en rotsen worden wel gebruikt, maar niet zo intensief als bij de Chinese tuin en ze dienen alleen ter ommuring van de tuin, het verbinden van de verschillende partijen en het bouwen van paviljoens. Deze laatste zijn met hun opgekulde oosterse daken zeer vorm- en kleurrijk, en versierd met literair-filosofische inscripties en eeuwigheidssymbolen als kraanvogels en de zon. Anders dan bij de Chinese tuinen zijn de meren en vijvers rechthoekig, met één of drie eilandjes in het midden, waardoor ze een indringend contrast met hun omgeving vormen.

variëteiten en de samenstelling van daarmee verbonden collecties neemt in de horti namelijk maar een bescheiden plaats in. De aandacht gaat vooral uit naar educatieve en onderzoekscollecties, die heel andere doeleinden hebben dan de cultuur-historische. Illustratief voor de geringe belangstelling onder de Nederlandse horti voor cultuur-historische collecties was dan ook hun zeer lage vertegenwoordiging op het symposium. Maar ook het aantal Nederlandse deelnemers vanuit andere vakgebieden was vrij laag, gezien in verhouding tot de opkomst van belangstellenden vanuit het buitenland. Daaraan was de interdisciplinaire benadering van het symposium-thema waarschijnlijk debet. Een dergelijke benadering is tot op heden in Nederland niet gebruikelijk en het was dan ook het eerste Nederlandse symposium met betrekking tot de tuingeschiedenis in deze opzet. Dit in tegenstelling tot de Verenigde Staten, waar de 'Dumbarton Oaks' symposia al jaren grote faam verwerven.

De keuze van het symposiumthema bood nu een uitstekende mogelijkheid om het belang van een veelzijdige belichting van de

se tuinvondsten, maar het rotsachtige strand is wel een historisch Japans tuinelement. (Nakamura Makoto, 'Early Japanese Gardens'.)

Koreaanse tuinen

Wellicht een van de grootste verrassingen van het symposium waren de Koreaanse tuinen. Een traditie weliswaar niet zo oud als de Chinese, maar toch met tweeduizend jaar van eerbiedwaardige ouderdom. Er zijn veel overeenkomsten tussen de Chinese, Koreaanse en Japanse tuinen, daar de laatste twee beide van de Chinese werden afgeleid. Toch onderscheidt de Koreaanse tuintraditie zich op verschillende manieren van de Chinese en de jongere Japanse. Deze verschillen worden voornamelijk veroorzaakt door de Koreaanse houding ten opzichte van de natuur, die bepaalt dat men de bestaande ordening van de natuur zoveel mogelijk onaangetast moet laten. Dit komt tot uitdrukking in asymmetrische vorm van de Koreaanse tuinen, hun openheid en ge-

De mooiste uitdrukking van de Koreaanse tuinprincipes zijn de paviljoen-tuinen; gebouwd tegen ruwe rotswanden, hoog boven een rivier of met uitzicht op de zee, zijn deze kleurrijke en open paviljoens waarlijk één met de machtige en mystieke natuur van het Koreaanse landschap. (Byoung-E Yang, 'Early Korean Gardens').

De toekomst van de botanische tuin

Als de sprookjesachtige paviljoens tussen de mistige heuvels van het Koreaanse landschap nog maar nauwelijks uit het zicht verdwenen zijn, worden de symposiumbezoekers door Ger van Vliet, oud-wetenschappelijk directeur van de Leidse hortus, snel teruggeroepen naar de harde werkelijkheid. Want om tuinen zoals die welke in de afgelopen dagen aan de orde zijn geweest te kunnen reconstrueren en eventueel te restaureren, zal er meer onderzoek verricht moeten worden naar cultuur-historische plantenvariëteiten. Het onderzoek naar oude planten-

'Geletterden' in een Chinese tuin (detail), ca. 1560 (uit: Maggie Keswick, *The Chinese Garden*, London 1978, p. 78, ill. 75 'Gathering at the Orchid Pavilion (or Lan T'ing), by Ch'ien Ku, 1560, detail' etc.).

tuingeschiedenis aan te tonen. Het begrip 'authentiek' heeft namelijk niet alleen betrekking op de praktische zijde van de tuingeschiedenis (bijvoorbeeld op de vormgeschiedenis) maar ook op de diepere betekenis van de historische tuin. Ontwikkelingen in de wetenschap, filosofische en religieuze denkbeelden, esthetische idealen, maatschappelijke en economische ontwikkelingen, zij alle hebben de tuin beïnvloed en gemaakt tot dat wat zij werkelijk is. Om de tuin als cultuur-historisch monument te doorgronden moet men daarom al deze aspecten belichten, bij voorkeur in een internationaal kader. Want zoals men tijdens dit symposium heeft kunnen horen door kruisten planten, boeken, technieken en ideeën vanouds vele landen en gebieden, hun sporen achterlatend in de tuinen. Dat de Clusius Stichting daarbij heeft geko-

zen voor de behandeling van tuinen aangelegd vóór 1600 in verschillende werelddelen (hetgeen voor tuinen-symposia uitzonderlijk is), gaf de gelegenheid dit op verschillende manieren te illustreren.

Het is zeer te hopen dat het Leidse initiatief een stimulans zal vormen voor volgende symposia van deze aard en verder onderzoek naar vele van de gepresenteerde onderzoeksthema's.

Voorlopig hebben de deelnemers aan dit symposium in ieder geval een grote hoeveelheid nieuwe kennis, ideeën en contacten opgedaan dankzij het 400-jarig bestaan van de Leidse hortus.

Symposiumprogramma *The Authentic Garden*

TUESDAY 8 MAY

Opening session

Adriaan van der Staay-Chairman
(Social and Cultural Planning Office of
The Netherlands)
'The garden as cultural heritage'

Symposium theme

***'The World of Clusius-Gardens and
Botanic Gardens in 16th century
Europe'***

Florence Hopper
(United States of America/The
Netherlands)
*'Clusius' world: the meeting of science
and art'*

Leslie Tjon Sie Fat
(National Museum of Natural History,
Leiden, The Netherlands)
'Clusius' garden: a reconstruction'

Lucia Tongiorgi Tomasi and Fabio Garbari
(Dip. Storia dell'Arte & Orto Botanico,
Univ. Pisa, Italy)
*'The Botanic Garden of Pisa: between
science and art'*

Onno Wijnands
(Department of Plant Taxonomy,
University of Agriculture Wageningen,
The Netherlands)
*'Commercium Botanicum: the diffusion of
plants in the 16th century'*

Gèza Hajós
(Bundesdenkmalamt, Reference for
historical gardens, Vienna, Austria)
*'Renaissance gardens in Austria, new
results of research and perspectives on
preservation'*

Hans Heniger
(Institute for history of natural sciences,
Utrecht University, The Netherlands)
'The garden as a botanical collection'

Erik de Jong
(Department of History of Art and
Archeology, University of Amsterdam,
The Netherlands)
'The garden as a museum'

WEDNESDAY 9 MAY

Symposium theme

***'Gardens in the Islamic tradition:
Andalusia/North Africa and the Middle
East'***

John Lehrman
(Faculty of Architecture, University
Manitoba, Canada)
*'An introduction to the problems and
possibilities of restoring historic Islamic
gardens'*

Expiración García Sánchez and Angel
López
(Escuela de Estudios Arabes, Granada,
Spain)
*'Philological studies on some sources of
Andalusian garden tradition'*

Eseban Hernández Bermejo
(Jardín Botánico de Córdoba, Spain)
*'Botanical foundations in the restoration of
Spanish-Arabic gardens: study of the
species used and their introduction during
the Andalusian period'*

Mohammed El Faiz
(Faculté des Sciences Economiques et
Sociales, Marrakech, Morocco)
*'L'Aljarafe de Séville: un jardin d'essais
pour les agronomes de L'Espagne
musulmane'*

Sjoerd van Koningsveld
(Office of documentation Islam-
Christianity, Leiden University,
The Netherlands)
*'Transmission and circulation of botanical
manuscripts and ideas in Andalusia,
the Maghreb and the Middle East'*

Willem Stoetzer
(Department of Languages and Cultures
of the Islamic Middle East, Leiden
University, The Netherlands)
'Floral poetry in Muslim Spain'

Nevzat İlhan
(Faculty of Architecture, Yildiz University,
Istanbul, Turkey)
*'The culture of gardens and flowers under
the Ottoman Empire'*

Qasim Al-Samarrai
(Former Professor University Ibn Saud,
Riyadh, Saudi Arabia)
*'Gardens of Baghdad in the Abbasid
period'*

Hans de Bruijn
(Department of Languages and Cultures
of the Islamic Middle East, Leiden
University, The Netherlands)
*'Some strip of herbage. Gardens in
Persian culture'*

THURSDAY 10 MAY 9.00-17.30

**Excursion to the 'Keukenhof' and
'Het Loo'**

FRIDAY 11 MAY

Symposium theme

'Gardens of the Far East'

Maggie Keswick
(London, Great Britain)
'Chinese gardens, an introduction'

Craig Clunas
(Victoria & Albert Museum, London,
Great Britain)
'Ideal and Reality in the Ming Garden'

Alison Hardie
(Hong Kong)
*'The Yuan Yeh, a 17th century garden
manual'*

Chen Cong Zhou
(University of Shanghai, People's
Republic of China)
'Restoring Chinese gardens'

Georges Métailié
(Lab. D'Ethnobiologie-Biogeographie,
A.P.S.O.N.A.T., Paris, France)
*'The development of Chinese botany and
horticulture''*

Nakamaru Makoto
(Department of Landscape Architecture,
University of Kyoto, Japan)
'Early Japanese gardens'

Oh Whee-Young
(School of Environmental Science, Han
Yang University, Seoul, Korea).
'Early Korean gardens'

Ger van Vliet
(Botanic Garden Leiden, The Netherlands)
'The future of botanical collections'